

ОСОБЛИВОСТІ ВЕРХНЬОГО ОДЯГУ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття)

Володимир Щибря

УДК 391(477.4)"18/19"

У статті розглянуто регіональні особливості та стан побутування верхнього одягу на Подніпров'ї наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст.; проаналізовано видове різноманіття верхнього вбрання, способи його виготовлення, а також текстильні матеріали, характерні для цього періоду.

Ключові слова: українці Подніпров'я, народний костюм, сучасний стан, компоненти, орнамент, оздоблення.

В статье рассмотрены региональные особенности и бытование верхней одежды на Поднепровье в конце ХІХ – первой половине ХХ ст.; дан анализ видовому різноманіттю верхньої одяжки, способам її виготовлення, а також текстильним матеріалам, характерним для цього періоду.

Ключевые слова: украинцы Поднепровья, народный костюм, современное состояние, компоненты, орнамент, отделка.

The article deals with the regional peculiarities and conditions of existence of outerwear on Dnipro Ukraine in the late ХІХth – early to mid-ХХth centuries. There is an analysis of diversity of kinds of the outerwear, their production techniques, as well as the textiles typical of the period under study.

Keywords: Ukrainians of Middle Over Dnipro Land, folk costume, modern state, components, ornament, embellishment.

Верхній одяг характеризується значним типологічним різноманіттям, що найяскравіше виражає специфіку природно-кліматичних умов, характер господарсько-трудоваї діяльності, соціальне становище селянського населення в минулому, етнокультурні взаємовпливи [9, с. 243–244].

Правобережне Подніпров'я – це географічний регіон, який охоплює територію Київської, Черкаської, Кіровоградської, частини Дніпро-

петровської та Херсонської областей. Відмінності в культурі Правобережжя й Лівобережжя склалися історично, у різні періоди.

Правобережне Подніпров'я охоплює кілька історико-етнографічних регіонів, що актуалізує коло дослідницьких завдань. Центральне місце належить вивченню одягу Київщини, історична значимість якої – загальновідома. Вбрання Середньої Наддніпрянщини, зокрема Київщини, Черкащини, було об'єктом

спеціального наукового дослідження Т. Ніколаєвої, яке, утім, не вичерпало завдань його вивчення. Залучення власних польових матеріалів потребує нового підходу до вирішення таких актуальних проблем: членування, виділення локальних зон, визначення меж поширення верхнього одягу.

До початку ХХ ст. на території Правобережного Подніпров'я побутувала значна кількість різноманітних форм верхнього одягу, що відрізнялися між собою за способом і матеріалом виготовлення, призначенням, кроєм та колоритом. Крій цього вбрання різних статевих-вікових груп не мав суттєвих відмінностей, адже верхній одяг жінок і чоловіків, молоді й підлітків відрізнявся лише довжиною, кольором, оздобленням та прикрасами. Для виготовлення верхнього одягу використовували матеріали домашнього виробництва — сукно, полотно, овечу шкуру. Сукно зберігало природний колір овечої вовни: коричневий, білий, сірий і чорний [6, с. 97].

Виготовлення верхнього одягу — це тривалий процес, що потребує спеціальних навичок і колективної праці, тому в ході історичного поступу з'явилися спеціальні ремісники, які взяли на себе місію пошиття й оздоблення предметів одягу.

Як відомо, верхній одяг буває двох типів — осінньо-весняний та зимовий. До особливої групи слід зарахувати плащове вбрання, яке вдягали в негоду чи в дорогу поверх перших двох видів [11, с. 54].

Для верхнього одягу ХІХ–ХХ ст. на досліджуваній території характерною була прямоспинність верхньої частини та розширеність нижньої за рахунок клинів, що їх пришивали з боків. Згодом кількість клинів збільшували, оскільки розрізали спинку навпіл, а потім — по вертикалі, до пройми [4, с. 11].

На території Правобережного Подніпров'я існувало два типи верхнього одягу:

- 1) розширений донизу вставленими боковими клинами;
- 2) приталений (з відрізною, невідрізною або частково відрізною спинкою).

Особливостями правобережних типів верхнього одягу (як чоловічого, так і жіночого), виготовленого із сукна, є:

- 1) наявність невисокого коміра-стійки (на Лівобережжі, як відомо, коміри-стійки не побутували);

- 2) відсутність підкладки з тканини домашнього чи фабричного виробництва (виняток — чоловіча чемерка, підшита підкладкою з рядовини, витканої з валових конопляних ниток).

Як прямий, так і приталений одяг, розширений донизу клинами, ускладнювався протягом століть. Кліни надавали об'ємності верхньому одягу. Оскільки цей тип крою із часом змінили розвинутіші форми, на певній стадії він також був архаїчним і в означений період законсервувався в одязі, що його носили поверх інших видів, — у плащовому [10, с. 82].

Ускладнення прямоспинного крою та розширення нижньої частини одягу відбувалося завдяки частковому підрізання спинки по лінії талії та вшиванню прямокутних клинів [10, с. 83]. У свиті, що мала підрізи «бочки», завжди була «прохідка» — судільна зі спинкою, сягала довжини «бочків».

Характерною ознакою верхнього одягу українців, як і взагалі слов'ян, є загортання правої поли на ліву — двобортність, що не виключає наявності однобортних форм [6, с. 108]. Однобортність типова для плащового одягу, який носили поверх хутряного під час негоди. Він, як правило, характеризувався наявністю капюшона («башлика», «кльовка»), що його вдягали на голову в погану погоду.

На території України основним типом зимового верхнього вбрання був кожух. Цей вид одягу здавна відомий усім східним слов'янам, але зберігся він переважно в українців та білорусів [6, с. 114]. На досліджуваній території побутували кожухи здебільшого з відрізною спинкою, хоча, як стверджують респонденти старшого віку, існували також кожухи прямоспинного крою та кожухи-тулуби, довгі за розмірами й розширені донизу вставленими клинами. На Подніпров'ї не було коротких і занадто довгих кожухів, середня довжина —

нижче колін. Побутували виложисті коміри, про коміри-стійки відомостей не зафіксовано. На півночі Правобережжя Черкащини жіночі кожухи дещо відрізнялися від чоловічих, однак ця різниця була несуттєва. Близькими за кроєм та оздобленням є кожухи Чигиринщини, Звенигородщини й інших земель колишньої Київської губернії, проте вони мають мало спільних ознак з кожухами, які побутували на Лівобережжі Черкащини — у колишній Полтавській губернії.

У першій половині ХХ ст. традиційний верхній одяг почав поступово відходити в минуле. На зміну доморобним тканинам прийшли матеріали мануфактурного виробництва. Піджаки, сачки, пальта та «плюшки» витіснили з побуту сукняні й хутряні види верхнього одягу.

Основним видом жіночого верхнього одягу в осінньо-весняний час була сукняна свита (села Нетеребка, Сахнівка, Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну). Як зауважив Хведір Вовк, «свиту треба вважати за одну з дуже старовинних українських одяг, бо про неї маємо згадку вже в житті Феодосія, у Патерику Печерському (“одежда бѣ свита власна... извнутри же на ней ина свита”), в Іпатіївському літописі тощо» [1, с. 143].

Цікавим є той факт, що в деяких селах Черкаського та Канівського районів термін «свита» не зафіксований. Там побутувала назва «юпка», що невідома в тих селах, де казали «свита».

На території районів, які розташовуються неподалік річки Дніпро, побутували приталені жіночі свити із частково підрізними спинками. Обов'язковими деталями свити на Правобережжі Черкащини були розширення нижньої частини за рахунок клинів, що утворювали «ряси», та суцільна зі спинкою «прохідка». В умовах сільського побуту такі «ряси» колись виготовляли досить оригінальним і цікавим способом. Склавши шматок сукна, кравець змочував його водою і клав на дошку, що лежала на гарячій печі, накривав другою дошкою, а зверху навалював три мішки збіжжя [2, с. 401]. У такому разі спинку по лінії талії

підрізали і вставляли значно ширші за розміром прямокутні вставки, які призбирували; іноді ці вставки складали в складки, що від цільнокроєної, розширеної донизу «смужки-прохідки» направлялися в різні боки [4, с. 12]. Побутував невисокий комір-стійка, ширина якого могла становити 2–2,5 см. Рукави завужувалися донизу, інколи вони закінчувалися фігурними відкотами. Кроїнням і пошиттям жіночих свит займалися сільські кравці. Не кожен міг шити свиту, бо ця робота відзначалася складністю. Крій, удадо знайдений, пристосований до побутових звичок і клімату, не змінювався століттями [12, с. 97].

У середині ХХ ст. жіночі свити перестали носити. У селах Байбузи, Яснозір'я Черкаського району, а також у селі Вербівка Городищенського району побутували «жупанки», що їх шили з тонкого фабричного сукна на підкладці, відрізними й густо призбираними по талії до кінця 1950-х років [4, с. 12].

Під впливом міського костюма й насамперед одягу робітництва поширювалися різні види повсякденних ватяних піджаків, коротких пальт із напівсукна та інших фабричних тканин [10, с. 88].

У першій половині ХХ ст. неабияк популярними були сачки та «плюшки». Сачок — тип верхнього одягу; прямоспинний або приталений піджак, що його носили в теплу пору осінньо-весняного сезону. «Плюшка» — вид верхнього одягу; його шили на ватній основі, обшивали плісовою тканиною темних кольорів.

Основним типом верхнього одягу в осінньо-весняний час була чемерка — довгий чоловічий одяг із рукавами, відрізнений по лінії талії з призбираною спинкою, із застібною попереду, з коміром-стійкою [10, с. 86].

Матеріалом для виготовлення чемерки в другій половині ХІХ ст. слугувало домоткане сукно, що його в першій половині ХХ ст. замінили суконною тканиною фабричного виробництва.

За способом крою чемерка була схожа на жіночу свиту (юпку), однак мала суттєву відмінність — відсутність «прохідки» в нижній

частині. Жіноча свита — значно архаїчніша за чоловічу чемерку. Це одна з ознак позитивного консерватизму наших жінок, які завжди уважно ставилися до звичаїв своїх предків [2, с. 403]. Жінка залишалась охоронницею обштинних культурних традицій, а водночас — стародавніх форм текстильного ремесла [7, с. 60]. Чемерка могла мати невисокий комір-стійку (шириною 2–2,5 см), рідше — відкладний комір. Цікавою є чемерка із с. Медвин Богуславського району Київської області (містечко Медвин Канівського повіту Київської губернії), що має круглий відкладний комір. Цей вид одягу характеризувався завуженими донизу рукавами. Побутували чемерки коричневого (з доморобного сукна) та чорного (з мануфактурного) кольорів. Чемерка завжди була однобортною, підперізували її поясом домашнього або фабричного виробництва. Обов'язковою деталлю також була полотняна підкладка.

Хведір Вовк зазначав, що «про походження чемарки (чемерки) нам відоме тільки твердження Голембіовського, що це перська одежа (czamarka — suknia perska zwierchnia)» [1, с. 164].

На досліджуваних теренах удалося віднайти архаїчний плащовий тип одягу — кирею.

Кирея — це особливий вид верхнього одягу, що його шили з доморобного сукна. Характерною ознакою киреї є її використання під час негоди як в осінньо-весняний, так і в зимовий період (узимку її одягали поверх кожуха). Оскільки кирею носили в морозні дні та коли йшов дощ, сніг, то цей вид одягу шили довгим з найгіршого грубого сукна, але густовитканого, щоб не пропускав води [2, с. 408].

Кирею шили з двох перегнутих пілок, а з боків ушивали клини, що розширювали її донизу. Обов'язковою деталлю киреї був капюшон («башлик», «кльовок» — у селах Яснозір'я, Байбузи, Березняки Черкаського р-ну), який захищав голову й лице від снігу, вітру, дощу тощо. У суху погоду капюшон звисав із плечей. Цікавою є кирея Петра Миколайовича Оніщенка (1902 р.н.) із с. Мошни Черкаського

району, «кльовок» якої оздоблений вишивкою. Структура орнаменту складається із трьох шестикутних квіточок-зірочок, розміщених навкруги вирізу для очей. Мотиви орнаментів, композиції передавалися з покоління в покоління [3, с. 276]. Вишивка виконана гарусовою ниткою червоного, зеленого та помаранчевого кольорів гладдю за контурами рисунка [5, с. 35].

На початку ХХ ст. в українських селах з'явилися нові, більш уніфіковані види верхнього вбрання — пальтового та піджакового типу. Ці вироби були прямоспинного крою, підкреслено прості й утилітарні [10, с. 68].

У другій половині ХІХ ст. побутував хутряний верхній зимовий одяг, що його виготовляли з овечих шкур. «А держали тоді ше, це ше як були свої землі, держали овець та чинили, та шили кожухи» (записано в с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Лас Параски Степанівни, 1930 р. н.).

У зимовий період основним типом верхнього одягу був кожух. Це старовинний вид одягу, який носили також білоруси, поляки, румуни.

Свідчення про побутування кожуха знаходимо ще за часів Київської Русі. В Уставі Студійському 1193 року читаємо: «Отъ кожь устроених різи же і мантиє, яко кожьохи» [2, с. 393].

В Іпатіївському літопису (1252 р.) написано: «Кожюхъ же оловіра грецького і кужівки златими плоскими ошить і сапозі зеленого хъза шити золотомъ». У «Слові о полку Ігоревім» зазначено: «Япончицями і кожьохи начашя мости по болотамъ» [2, с. 393].

Саме слово «кожух», очевидно, походить від слова «кожа» — шкіра, а слово «шуба», як доводить чех Любар Нідерле, — від мадярського «džubba», що означає те саме, що й наш кожух [2, с. 395].

Виготовлення кожуха — складний і тривалий процес, детально описаний у праці Т. Ніколаєвої «Історія українського костюма». Як відомо, вичинка овчини починалася з розмочування шкур у водоймах або посудинах протягом декількох днів. Після цього шкури розтягували на п'ялі та міздрювали: із середини за допомогою

скафи знімали залишки жиру, м'яса. Зовнішню поверхню добре промивали й відчищали гришпаком. Наступним етапом було замочування овчини в спеціальному розчині: пшеничні висівки, житнє, вівсяне або ячмінне борошно, сіль та дріжджі. Після підсушування шкіру знову розтягували на п'ялі й розминали за допомогою ключа. Нарешті її натирали крейдою, гіпсом чи алебастром і ще раз очищали від залишків жиру. Вичинену овчину або залишали білою, або фарбували [10, с. 91–92].

Пошиттям кожухів займалися сільські шевці, адже не кожен міг виконати таку роботу, що потребувала досвіду та спеціальних умінь.

На досліджуваних теренах побутували кожухи здебільшого білого кольору, однак є згадки про кожухи червоного й чорного кольорів.

Жіночі кожухи мало чим відрізнялися від чоловічих, переважно розміром, що свідчить про їхнє архаїчне проходження. Якщо й були відмінності, то у формі кожуха, його оздобленні чи кольорі смушки [10, с. 93].

На Правобережній Наддніпрянщині побутували кожухи трьох типів: прямоспинні, приталені, з відрізною спинкою.

Найдавнішими були прямоспинні кожухи, а приталені та з відрізною спинкою — дещо пізнішого походження.

Кожухи сіл північної частини Черкаського району відзначались особливим багатством орнаменталії. Кожухи оздоблювали вишивкою та аплікацією [8, с. 121]. Це аплікація шкірою, сап'яном, тканиною, вишивка бавовняними й гарусовими нитками різних барв, використання кольорових кривульок. Кожух вишивали волічкою — вовняною ниткою [4, с. 12]. Також робили облямівку хутром на широких манжетах, комірі, полі, нижній частині. Середня довжина кожуха сягала нижче колін. Домінуючим був комір-стійка.

Цікавим, на наш погляд, є чоловічий кожух із с. Шелепухи Черкаського району, що зберігається у фондовій збірці Черкаського обласного краєзнавчого музею. Кожух пошитий з відрізною спинкою та розширений донизу вшитими клинами, має високий комір-стійку,

оторочений смушком. Передня пола, манишка, рукави, спинка, краї прикрашені кривульками зеленого та червоного кольорів, так само навколо горловини — кривульки. Пола, що загортається зліва направо і є передньою, оздоблена строчінням, аплікацією зі шкіри та кривульками. У місці з'єднання спинки й нижньої частини є аплікація у вигляді ромбів рудого кольору.

Як стверджують селяни старшого віку, у першій третині ХХ ст. існували тулубасті кожухи, що були прямоспинними та розширеними донизу за допомогою вшитих бокових клинів. Великий тулубастий кожух шили з восьми-дев'яти шкур, довжиною до п'ят, із коміром-стійкою або виложистим коміром [10, с. 91–93].

Досить цікавим є жіночий кожух початку ХХ ст. із с. Березняки Черкаського району, що за способом крою дещо нагадує жіночу свиту (юпку). Кожух пошитий до стану, відрізний і призбираний. «Прохідка» утворює дві складки, а «бочки» — «ряси». Спинка прикрашена вишивкою, що виконана вовняними й гарусовими нитками червоного, синього, зеленого, бордового, рожевого й чорного кольорів гладдю та гладдю за контурами рисунка [5, с. 35].

Варто зазначити, що кожухи Канівського, Корсунь-Шевченківського, Черкаського районів Черкаської області мають багато спільного з кожухами Звенигородщини, Чигиринщини, Смілянщини та Богуславського, Миронівського, Білоцерківського й Васильківського районів Київської області. Ці відомості дають можливість вести мову про мікролокальні відмінності Правобережжя. За матеріалами наших досліджень, кожухи Лівобережжя мають мало спільного із правобережними. На Полтавщині (лівобережна частина сучасних Київської та Черкаської областей) побутували кожухи цільнокроєного і приталеного типів, були й розширені донизу боковими клинами. На них орнаменталії фактично немає. Наприкінці ХІХ ст. більшість їх покривали крамними тканинами темних кольорів; комір-стійку, краї

рукавів, низ і праву полу прикрашали смушком, застібали на один, два гудзики й підперізували поясом [4, с. 12].

Дослідження такого старовинного типу одягу, як кожух, є непростим завданням, адже на сьогодні майже не залишилося людей, які використовували цей одяг у побуті, оскільки кожухи перестали шити в 1920–1930-х роках. Це пов'язано зі зменшенням поголів'я та відсутністю худоби в селянських господарствах унаслідок розкуркулення й колективізації. Інший чинник, який вплинув на занепад виробництва кожухів, — промисловий розвиток. Починаючи із середини ХХ ст., поширювався

зимовий верхній одяг міського й загальноєвропейського типу. З'явилися пальта, куртки та інші сучасні предмети одягу.

Зимовий верхній одяг північних районів Правобережного Подніпров'я — частина загальноукраїнського вбрання, що вдосконалювалося протягом століть, консервуючи в собі архаїчні елементи, поєднуючи їх із вимогами того чи іншого періоду. Варіативність крою, пропорцій, форм, функціональність і практичність, логіка зв'язку між формою, конструкцією та художнім вирішенням — це справжня енциклопедія дизайну, яка завжди буде в нагоді творцям сучасного костюма [10, с. 91–97].

1. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — Київ : Мистецтво, 1995. — 336 с. : іл.

2. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. — Київ : Оберіг, 1991. — Т. 2.

3. Історія українського мистецтва. — Київ, 1969. — Т. 4. — 276 с.

4. *Корнієнко Г.* Традиційний одяг Черкащини : каталог виставки. — Черкаси : Родовід, 1993. — 32 с.

5. *Кулинич-Стахурська О.* Мистецтво української вишивки. Техніка і технологія. — Львів, 2007. — 264 с.

6. *Матейко К. І.* Український народний одяг. — Київ : Наукова думка, 1977. — 222 с.

7. Народний костюм як виразник національної ідентичності : зб. наук. пр. / за ред. М. Селівачова. — Київ : ТОВ «ХІК», 2008. — 310 с. : іл.

8. *Наулко В. І.* Культура і побут населення України. — Київ, 1993. — 288 с.

9. *Наулко В. ІІ.* Развитие межэтнических связей на Украине. — Киев : Наукова думка, 1975. — 276 с.

10. *Николаєва Т. О.* Історія українського костюма. — Київ : Либідь, 1996. — 176 с.

11. *Николаєва Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. — Киев, 1987. — 248 с.

12. *Сухарева О. А.* Костюм народов Средней Азии. — Москва, 1979. — 247 с.